



A Comparative Exegesis of Verses 11-13 of the al-Tariq Chapter*

Muhammad Husayn Baroomand¹ , Amir Joudavi² , and Batul Alavi³

¹ Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Yazd University, Yazd, Iran.

Email: mhbaroomand@yazd.ac.ir

² Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Yazd University, Yazd, Iran
(corresponding author). Email: amirjoudavi@yazd.ac.ir

³ Ph.D., Comparative Exegesis, Independent Researcher, Shiraz, Iran. Email: b.alavi_84@yahoo.com

Abstract

In verses 11-12 of the al-Tariq Chapter, the terms “*raj*” (return) and “*ṣad*” (cleaving) are mentioned: “*By the resurgent [raj] heaven, and by the furrowed [ṣad] earth.*” Verse 13 states: “*It is indeed a conclusive discourse.*” Commentators have presented various views regarding the meanings of *raj*’ and *ṣad*’ in these verses, and the referent of the pronoun in verse 13. This study, after extracting and categorizing the opinions of commentators, and critically analyzing existing views, seeks to clarify the relationship between the oaths as well as that between the oaths and their responses. The research concludes that, in addition to accepting the primary meanings and instances related to the oaths, another deeper meaning can be observed: *raj*’ signifies the return of celestial bodies in their orbits, while *ṣad*’ denotes the Earth’s capacity to split, divide, and undergo nuclear fission, revealing two instances of scientific miracles in the Quran. By adopting contemporary interpretations and establishing a relationship between the oaths, the pronoun in verse 13 refers to the Quran. The accuracy of the Quran’s prediction regarding the return of the sky and the cleaving/splitting of the earth attests to its divine truthfulness and substantiates the foretelling of the inevitable return of the human soul on the Day of Judgment.

Keywords: al-Tariq: 11-13, *raj*’ (return), *ṣad*’ (cleaving), Quranic oaths

Research Article



*Received 10 July 2024; Received in revised form 3 November 2024; Accepted 4 January 2025; Published online 28 May 2025

Cite this article: Baroomand, M. H., Joudavi, A. & Alavi, B. (2025). A Comparative Exegesis of Verses 11-13 of the al-Tariq Chapter. *Comparative Interpretation Research*, 11(1), 229-252. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.11081.2356>

Publisher: University of Qom



© The Author(s)

Introduction

In verses 11-12 of the al-Tariq Chapter, the terms “*raj*” (return) and “*ṣad*” (cleaving) are mentioned: “*By the resurgent [raj] heaven, and by the furrowed [ṣad] earth.*” Verse 13 states: “*It is indeed a conclusive discourse.*” Commentators have presented various views regarding the meanings of *raj* and *ṣad* in these verses, and the referent of the pronoun in verse 13. The disagreements among commentators concern the relationship between the oaths themselves and the relationship between the oaths and their responses.

Regarding the relationship between the oaths, the opinions of exegetes are divided into two categories. The views of the first category of exegetes are dismissed due to their failure to consider this harmony and congruence. Among the views of the second category of exegetes, four perspectives are presented: In the first view, *raj* refers to rain, and *ṣad* refers to plants. In the second view, *raj* signifies the rising and setting of celestial bodies, while *ṣad* denotes plants. In the third view, *raj* refers to the movement of celestial bodies in their orbits, and *ṣad* refers to plants and springs. In the fourth view, *raj* and *ṣad* are attributed to the Day of Judgment. The first two views represent a basic conceptualization of the relationship between the oaths. The third view suggests a deeper interpretation of the two verses but it is incomplete in its presentation. The fourth view, due to its inconsistency with the ultimate purpose of the chapter and the connection between the verses, is deemed unacceptable. Regarding the relationship between the oaths and their responses, only a small number of commentators of the first view while considering the Day of Judgment as the referent of the pronoun have established a fully harmonious and consistent relationship. The flaw in this view is that such a meaning is basic and ancient. Other commentators, despite their varied opinions on the pronoun’s referent, such as the Quran or the Day of Judgment, have failed to establish a clear connection between the oaths and their responses. This multiplicity of opinions further underscores the necessity for critical examination. Accordingly, the primary research question of this study is: What is the relationship between verses 11–12 and verse 13?

Interpretation of the Oaths

The best interpretations of the oaths are as follows:

1. Emphasis on the concepts of “*raj*” and “*ṣad*”: The term “*raj*” in the verse denotes the movement of celestial bodies in specific orbits and their return and the term “*ṣad*” refers to the Earth's property of being split and fragmented, even down to the smallest particles such as atoms.

2. Scientific miracles and two phenomena: The sky possessing *raj'* implies the repeated, regular movement of celestial bodies in their orbits at fixed intervals. The Earth possessing *ṣad'* signifies nuclear fission, the splitting of an atom's nucleus into two or more smaller nuclei, and the conversion of matter into nuclear energy, in accordance with the law of conservation of mass and energy.
3. The unique role of the chapter's ultimate purpose and the necessity of establishing a connection between verses: The chapter's objective is to remind humanity of the ultimate *raj'* and the return of the soul, and to categorize its verses into two groups: those concerning the preservation of the soul and those concerning its return.

The preferred perspective serves a complementary role when compared to the third view. Accordingly, it establishes a relationship and connections between the oaths—one operating at the celestial level and the other at the earthly level. The oath concerning the sky pertains to the ever-increasing scale of celestial bodies and the one concerning the earth relates to the infinite divisibility of matter. No matter how far we ascend into the vast and expanding cosmos, *raj'* (return) holds true, and no matter how much the earth is broken down into increasingly smaller particles, even reaching the minute scale of atoms, the potential for further division persists, affirming the truth of *ṣad'* (cleaving/splitting). This process of division continues indefinitely. The phrase "*dhāt al-ṣad'*" (cleaving/splitting) refers to an inherent property of the earth itself, just as "*dhāt al-raj'*" (returning) denotes an intrinsic characteristic of the heavens. These two oaths are among the instances of the Quran's scientific miracles.

The Relationship Between the Oaths and Their Response

It is important to note that the pronoun in "*It is indeed a conclusive discourse*" refers to the Quran. Consequently, this reference establishes and clarifies the connection between the two oaths and their responses. The Quran is a serious, ultimate, and truthful speech, and distinguishes between truth and falsehood. From this perspective, the relationship between the oaths and their responses serves as proof of the Quran's truthfulness and its scientific miracles. In other words, the Quran, which, in a way foretold of these two phenomena of the heavens and the earth at a time when humanity had not yet reached scientific maturity, the same Quran and the same "*conclusive discourse*," if it also informs and foretells of the Day of Judgment and the return of the soul (*raj' al-naḥs*), it is undoubtedly truthful.

Conclusion

Considering the relationship between the oaths and their responses verses 11 to 13 of the al-Tariq Chapter present two types of interpretations: One is a surface-level, basic, and appropriate for the time of revelation understanding, while the other is deeper, higher, and relevant to the modern era. The deeper understanding of *raj'* (return) of the heavens and *ṣad'* (cleaving) of the earth is indebted, on one hand, to the advancement of empirical sciences and, on the other, to the application of methodical and sequential interpretation to the al-Tariq Chapter, along with clarifying the connections between its verses and the lexical meanings of the terms *raj'* and *ṣad'*. From this perspective, *raj'* refers to the movement of celestial bodies in their orbits, while *ṣad'* is linked to the earth, matter, and nuclear energy's capacity for division. The pronoun in the verse "*It is indeed a conclusive discourse*" refers to the Quran, as this interpretation is both supported by narrations and encompasses the concept of the return of the soul. This encompassing meaning is demonstrated by the fact that the Quran, which spoke about the return/resurgence of the heavens and the splitting of the earth in a manner comprehensible to today's human being, must necessarily be decisive and unmistakable in its statements about the Day of Judgment and the return of the human soul.

References

- Ashkevari, A. M., & Rozbehani, M. A. (2005). *Iran va energiyi hasteyi*. Markaz-i Pazhouhesh-hayi Islami-yi Sada va Sima-yi Jomhuri-yi Islami-yi Iran. [In Persian].
- Baroomand, M. H. (2005). *Naqd va barraasi-yi ravish-hayi tabyeen-i haqqaniyat-i Qur'an*. Arsh-i Andishe. [In Persian].
- Fakhr Razi, M. (2000). *Al-Tafsir al-kabir (Mafatih al-ghayb)*. Dar Ihya Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Fayz Kashani, M. (1995). *Tafsir al-safi*. Maktabat al-Sadr. [In Arabic].
- Hemati, M. (2024). The meaning of *raj'* in verse eleven of the al-Tariq Chapter in Persian and English exegeses and translations. *Comparative Interpretation Research*, 10(1), 163-186. <https://doi.org/10.22091/ptt.2023.9506.2242>. [In Persian].
- Meydani, A. R. (1982). *Ma'arij al-tafakkur wa daqa'iq al-tadabbur*. Dar al-Qalam. [In Arabic].
- Mostarhami, S. I., & Mooadaf, S. R. (2018). A comparative study of the original models of creation from the Qur'anic and cosmological perspective. *Quran and Hadith Studies*, 50(1), 67-79. <https://doi.org/10.22067/naqhs.v50i1.47107>. [In Persian].
- Rezaie, Isfahani, M. A. (n.d.). *Qur'an va 'ulum-i tajrubi*. Nasim-i Hayat. [In Persian].
- Tantawi, M. (1997). *Al-Tafsir al-wasit lil-Qur'an al-karim*. Nehdat Misr. [In Arabic].
- Zamani Qomsheie, A. (2008). *Heiat va nujum-i Islami*. Muassasa-yi Imam Sadiq (AS). [In Persian].

تفسیر تطبیقی آیات ۱۱-۱۳ سوره طارق *

محمدحسین برومند^۱ ID، امیر جودوی^۲ ID، و بتول علوی^۳ ID

^۱ دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: mhbaroomand@yazd.ac.ir

^۲ دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه یزد، یزد، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: amirjoudavi@yazd.ac.ir

^۳ دکتری تفسیر تطبیقی، پژوهشگر مستقل، شیراز، ایران. رایانامه: b.alavi_84@yahoo.com

چکیده

در آیات ۱۱-۱۲ سوره طارق، از «رجع» و «صدع» سخن رفته است: «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ * وَالْأَرْضِ ذَاتِ الصَّدْعِ»؛ و در آیه ۱۳ آمده است: «إِنَّهُ لَقَوْلُ فَصْلٍ». مفسران در تبیین معانی رجع و صدع در این آیات و مرجع ضمیر در آیه ۱۳ دیدگاه‌های مختلفی مطرح کرده‌اند. این پژوهش، پس از استخراج و دسته‌بندی اظهارنظرهای مفسران و نقد و تحلیل آرای موجود، سعی در روشن کردن ارتباط سوگندها با یکدیگر و نیز ارتباط سوگندها با پاسخ آنها برآمده است. از پژوهش حاضر این نتیجه به دست می‌آید که افزون بر پذیرش معانی و مصادیق ابتدایی در ارتباط با سوگندها، معنای برگشت اجرام سماوی در مدار خود برای رجع و مفهوم قابلیت شکاف‌برداری و تجزیه‌پذیری زمین و تبدیل ماده به انرژی هسته‌ای برای صدع، به‌عنوان دو اعجاز علمی و در قالب معنایی عمیق‌تر، قابل مشاهده است. با اتخاذ معانی امروزی و برقراری تناسب بین سوگندها ضمیر در آیه ۱۳ به قرآن بازمی‌گردد. درستی این پیش‌بینی قرآن درباره رجع آسمان و صدع زمین حقانیت قرآن را ثابت می‌کند و پیش‌بینی رجع حتمی نفس انسان را در قیامت مستدل می‌سازد.

کلیدواژگان: سوره طارق: ۱۱-۱۳، رجع، صدع، سوگندهای قرآن

مقاله پژوهشی



* دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۲۰ | بازنگری: ۱۴۰۳/۰۸/۱۳ | پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۵ | انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۳/۰۷

استناد: برومند، محمدحسین؛ جودوی، امیر؛ و علوی، بتول. (۱۴۰۴). تفسیر تطبیقی آیات ۱۱-۱۳ سوره طارق. پژوهش‌های تفسیر

تطبیقی، ۱۱(۱)، ۲۲۹-۲۵۲. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.11081.2356>

© نویسنده(ها)



ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

در آیات ۱۱-۱۲ سوره طارق، از «رَجَع» و «صَدَع» سخن رفته است: «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ * وَالْأَرْضِ ذَاتِ الصَّدْعِ»؛ و در آیه ۱۳ آمده است: «إِنَّهُ لَقَوْلُ فَصْلٍ». مفسران در تبیین معانی رجع و صدع در این آیات و مرجع ضمیر در آیه ۱۳ دیدگاه‌های مختلفی مطرح کرده‌اند. گروهی، بدون توجه به تناسب سوگندها و پاسخ آنها، به تفسیر آیات پرداخته‌اند، اما گروه دیگر در پی برقراری ارتباط برآمده‌اند و نظراتی ارائه داده‌اند که با یکدیگر متفاوت است. این تعدد آرا ضرورت نقد و بررسی را دوجندان می‌سازد. بر این اساس، پرسش اصلی پژوهش حاضر آن است که با توجه به لزوم ارتباط بین سوگندها و پاسخ آنها، رابطه آیات ۱۱ و ۱۲ با آیه ۱۳ چیست؟ بدین منظور، برای پاسخ به پرسش حاضر، ابتدا احتمالات و دیدگاه‌های متفاوت مفسران درباره انسجام یا عدم انسجام سوگندها بررسی می‌شود و پس از آن، رابطه آنها با پاسخشان واکاوی می‌شود و دیدگاه درست بیان می‌گردد.

پیشینه پژوهش

بهرام محمدیان (۱۳۸۴) در «سوگندهای قرآن» مبحثی را به رجع اختصاص داده و آرای تعداد اندکی از مفسران را برمی‌شمرد. مهرآبادی (۱۳۹۹) در «بررسی ارتباط بین آیات سوره طارق» به پاره‌ای از نظرات مفسران در مورد رجع و صدع اشاره کرده است. مقیاسی و فراهانی (۱۴۰۱) در «بررسی معناشناسی اسلوب کنایه در ترجمه‌های قرآن کریم (مطالعه موردی جزء سی‌ام قرآن کریم)» به معنای رجع و صدع به‌طور خلاصه پرداخته‌اند. همتی (۱۴۰۳) ابتدا سیر تاریخی تفاسیر و ترجمه‌های فارسی و لاتین واژه «رجع» را بررسی کرده و سپس، با استفاده از معناشناسی جانشینی و همنشینی، معنای این واژه را تحلیل کرده است. هیچ‌یک از این آثار به مسئله اصلی این مطالعه، یعنی ارتباط سوگندها با یکدیگر و پاسخ سوگند، نپرداخته‌اند؛ ازاین‌رو، پژوهش پیش‌رو نگاهی نو به این مسئله دارد.

دیدگاه‌ها

با توجه به لزوم برقراری رابطه بین سوگندها، مفسران به دو دسته اصلی تقسیم می‌شوند. دسته اول، پدیده‌های گوناگونی را بدون برقراری ارتباط بین سوگندها بیان کرده‌اند. دسته دیگر پدیده‌های خاصی را جهت برقراری ارتباط بین سوگندها به رجع و صدع نسبت داده‌اند.

۱. دسته اول

این دسته از مفسران قائل به پدیده‌های متعددی در مورد رجع و صدع شده‌اند. یکی اینکه، پدیده‌های ذکرشده در مورد رجع عبارت‌اند از: باران، ابر، طلوع و غروب خورشید، ماه و ستارگان، ملائکه (ماوردی، بی‌تا، ج ۶، ص ۲۴۸)، نعمت‌های فراوان و دارای منفعت (ابوحیان، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۰، ص ۴۵۳)، گیاه بهاری (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۲۰، ص ۱۱)، شب و روز و فصول سال (بقاعی، ۱۴۲۷ ق، ج ۸، ص ۳۹۰). آنان تأکید کرده‌اند در همه موارد مذکور معنای برگشت نهفته است. ضمن اینکه، عده‌ای آیه ۱۱ را دلیلی بر اعجاز علمی قرآن دانسته‌اند و از جو زمین به عنوان معنای «سما» یاد کرده و قائل به دو نوع برگشت شده‌اند: (۱) برگشت بسیاری از چیزهایی که از زمین به سمت آسمان (جو) حرکت می‌کنند، مانند امواج رادیویی، پرتوهای مغناطیسی (میدانی، ۱۳۶۱، ج ۳، صص ۲۷۵-۲۷۷)، (۲) برگشت آن چیزهایی که از آسمان به طرف جو زمین می‌آید و توسط پوشش گازی اطراف زمین برگردانده می‌شود، مانند پرتوهای مضر کیهانی (میدانی، ۱۳۶۱، ج ۳، صص ۲۷۵-۲۷۷).

دوم آنکه، پدیده‌های ذکرشده در مورد صدع عبارت‌اند از: گیاهان، کشتزارها، دره‌ها، راه‌های درنوردیده توسط رهگذران، مردگان (ماوردی، بی‌تا، ج ۶، ص ۲۴۹)، درختان، میوه‌ها، نهرها (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۲۰، ص ۱۱)، راه‌های شکافته به وسیله آب‌ها (شوکانی، ۱۴۱۴ ق، ص ۵۱۱)، چشمه‌ها، دریاچه‌ها، آتشفشان و خروج گنج‌ها و مواد معدنی، فوران مواد مذاب و شکاف‌هایی برای ایجاد مسیرهای خشکی و دریایی (میدانی، ۱۳۶۱، ج ۳، ص ۲۷۸).

۲. دسته دوم

اظهارنظرهای مفسران در این باره به چهار دیدگاه قابل تقسیم است.

۱.۲. دیدگاه اول: باران و گیاهان

اکثر مفسران در آیات مورد بحث رجع را به معنای باران و صدع را به معنای گیاه گرفته‌اند (برای نمونه، نک قمی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۴۱۶؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۶، ص ۳۷۲؛ مراغی، بی‌تا، ج ۳۰، ص ۱۱۷). ابن عباس، ضحاک و قتاده هم این دیدگاه را بیان کرده‌اند (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۳۰، صص ۹۳-۹۵). برخی از مفسران معتقدند دو معنای باران و گیاه به صورت مجازی به رجع و صدع نسبت داده شده است (برای نمونه، نک فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۳۱، ص ۱۲۲؛ آلوسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱۵، ص ۳۱۱). گروهی نیز سعی کرده‌اند علت نامیدن باران به رجع و گیاهان

به صدع را ذکر کنند. آنها درباره باران قائل به چندین وجه شده‌اند: (۱) تبخیر آب دریا، بالا رفتن آن، متراکم شدن و تشکیل ابرها، فروریختن از آسمان به زمین و پیوستگی این چرخه (برای نمونه، نک طوسی، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۳۲۶؛ ابن جوزی، ۱۴۲۲ ق، ج ۴، ص ۴۳۰؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۳۱، ص ۱۲۲؛ صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶، ج ۷، ص ۳۴۹)، (۲) تکرار بارش باران در فواصل زمانی (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۷۱۴)، (۳) قصد تفال و خوش‌بینی نسبت به باران (زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۴، ص ۷۳۷). همچنین درمورد علت نامیدن گیاه به صدع گفته‌اند که «گیاهان به هنگام رویش زمین را می‌شکافند و سر از خاک بیرون می‌آورند» (طوسی، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۳۲۶؛ سید قطب، ۱۴۲۵ ق، ج ۶، ص ۳۸۸۰؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۶، ص ۳۷۳).

۲.۲. دیدگاه دوم: طلوع و غروب اجرام سماوی و گیاهان

بعضی از مفسران مقصود از رجع را طلوع و غروب خورشید یا ماه یا ستارگان و منظور از صدع را گیاه قلمداد کرده‌اند (برای نمونه، نک طباطبایی، ج ۲۰، صص ۲۶۰-۲۶۱؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹ ق، ج ۲۴، ص ۱۸۷؛ حسینی همدانی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱۸، ص ۸۶). دلیل این موضوع را بازگشت پیوسته و همیشگی این پدیده‌ها دانسته‌اند. در بین متقدمان، توجه ابن‌زید به طلوع و غروب خورشید، ماه و ستارگان معطوف بوده است (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۳۰، صص ۹۴-۹۵).

۳.۲. دیدگاه سوم: حرکت اجرام سماوی در مدارهای خاص و گیاهان و چشمه‌ها

جمعی از مفسران معتقدند که آسمان دارای حرکت دورانی است. از دید آنها، رجع به معنای بازگشت ستارگان یا اجرام آسمانی در مسیر حرکتشان است و هر بار به جایگاهی که از آن خارج شده‌اند باز می‌گردند (برای نمونه، نک کاشانی، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۲۱۳؛ صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶، ج ۷، ص ۳۴۹؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۵، ص ۳۱۴؛ شاه‌عبدالعظیمی، ۱۳۶۳، ج ۱۴، ص ۱۴۹؛ پانی‌پتی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱۰، ص ۲۴۱). کاشانی (بی‌تا) منظور از رجع را حرکت پنج سیاره (عطارد، زهره، مریخ، مشتری و زحل) دانسته (ج ۱۰، ص ۲۱۳) و ثقفی تهرانی (۱۳۹۸ ق) آن را حرکت هفت سیاره (منظومه شمسی) در مدار خود قلمداد کرده است (ج ۵، ص ۳۷۴). صدرالدین شیرازی (۱۳۶۶) آن را به کواکب ربط داده و می‌گوید:

آنها خمسة متحیره هستند که هریک از آنها در فلکی هستند که زمین جزء آن نیست و نام این فلک تدویر است. فلک تدویر جزئی از فلک دیگری به نام حامل است که زمین جزء آن است. نسبت سرعت حرکت

تدویر به حرکت دیگری سرعتی بیشتر از نصف قطر دیگری به نصف قطر خویش است و نسبت حرکت دیگری به اولی کندتر است. (ج ۷، ص ۳۴۹)

از رهگذر پیشرفت علوم تجربی، برخی از مفسران این معنا را مبتنی بر اعجاز علمی قرآن دانسته‌اند و بیان داشته‌اند که اجرام آسمانی هریک در مدار مخصوص به خود حرکتی منظم و حساب شده دارند. آنها، بدون اینکه کمترین اصطکاک و یا انحرافی در مسیرشان رخ دهد، به جایگاه پیشین خود بازمی‌گردند (برای نمونه، نک حسینی همدانی، ۱۴۰۴، ج ۱۸، ص ۸۶؛ مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۱۸، ص ۲۱).

این گروه از مفسران صدع را به معنای گیاه (پانی‌پتی، ۱۴۱۲، ج ۱۰، ص ۲۴۱؛ حسینی همدانی، ۱۴۰۴، ج ۱۸، ص ۸۶؛ مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۱۸، ص ۲۱) یا گیاه و چشمه قلمداد کرده‌اند (کاشانی، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۲۱۳؛ صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶، ج ۷، ص ۳۵۰؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۳۱۴؛ ثقفی تهرانی، ۱۳۹۸، ج ۵، ص ۳۷۴؛ شاه‌عبدالعظیمی، ۱۳۶۳، ج ۱۴، ص ۱۴۹). هرچند صدرالدین شیرازی (۱۳۶۶) مصادیق دیگری غیر از گیاه و چشمه را دور از ذهن نمی‌داند (ج ۷، ص ۳۵۰).

۴.۲. دیدگاه چهارم: برگشت به حالت دود و گاز و شکاف زمین در قیامت

برخی مفسران احتمال داده‌اند که آیه ۱۱ درباره بازگشت آسمان به حالت نخستین خود، یعنی دود، باشد، همان‌گونه که در ابتدای امر نیز حالت گازی شکل داشته است. این مفسران از آیات «ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ» (فصلت: ۱۱) و «يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُّبِينٍ» (دخان: ۱۰) برای اثبات نظر خویش کمک گرفته‌اند (برای نمونه، نک صادقی تهرانی، ۱۴۰۶، ج ۳۰، ص ۲۷۸؛ طیب، ۱۳۶۹، ج ۱۴، ص ۷۹). آنها آیه ۱۲ را هم مربوط به قیامت دانسته‌اند که در آن زمان، زمین شکافته می‌شود و مردگان از آن خارج می‌شوند (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶، ج ۳۰، ص ۲۷۸؛ طیب، ۱۳۶۹، ج ۱۴، ص ۷۹). طالقانی (۱۳۶۲) نیز، با استناد به قرینه سوگندهای «وَالسَّمَاءِ وَالطَّارِقِ» و «وَالْأَرْضِ ذَاتِ الصَّدْعِ» و آیه «إِنَّهُ عَلَى رَجْعِهِ لَقَادِرٌ» و سیاق آیات پیشین، که مرتبط با معاد است، و نیز وجود آیات دیگری مبتنی بر بازگشت همه موجودات به سوی خداوند و تعبیر صدع به انشقاق عمیق و همه‌جانبه زمین، این آیات را ناظر به وضع نهایی آسمان و زمین و پراکنده شدن و برگشت آنها به سوی عالم فوق ماده و طبیعت تلقی کرده است (ج ۳، ص ۳۳۴). طیب (۱۳۶۹) در این باره می‌گوید:

این هم ممکن است اشاره به روز قیامت باشد که می‌فرماید: «يَوْمَ تَبْدُلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ» (ابراهیم: ۴۸) که زمین ابتدا نبود، خداوند خلق فرمود؛ سپس در قیامت تبدیل می‌فرماید قدرت دارد بدن خاک شده را تبدیل فرماید و برگرداند به همان انسانیت و زنده کند. (ج ۱۴، ص ۷۹)

نقدی بر آرای مفسران

در ارزیابی دیدگاه دسته نخست، که پدیده‌هایی را بدون ارتباط برای رجوع و صدع برشمرده‌اند، باید گفت به فراخور این نگاه می‌توان بی‌شمار مصداق بیان کرد. در این صورت، ارتباط سوگندها بی‌معنا است و خود ارتباط حامل پیام نیست، حال آنکه توجه به ارتباط بر فهم معنای درست تأثیر می‌گذارد. اگر مفسران ارتباط میان سوگندها را لحاظ می‌کردند، بسیاری از این مصادیق از دایره معنایی آیه خارج شده و در نتیجه به سمت نظر صحیح سوق پیدا می‌کردند. در دسته دوم، با توجه به شقوق چهارگانه، دیدگاه‌ها ارزیابی می‌شود. در دیدگاه اول، اکثر مفسران رجوع را به معنای باران در نظر گرفته‌اند. در این دیدگاه اصل معنای «سما» و ویژگی‌ای که به آسمان اختصاص داشته باشد مورد نظر نبوده، بلکه تبخیر و بالا رفتن آب بخار شده و تشکیل ابرها و نزول باران مدنظر آنها بوده است. این دیدگاه مفسران گرچه غلط نیست، سطحی و ابتدایی است. آیه تنها شامل این پیام سطحی نیست و سطح معنایی بالاتر و پیام‌های ارزشمندتری را دنبال می‌کند، چنان‌که فضل‌الله (۱۴۱۹ ق) در ابتدا رجوع را به معنای باران می‌داند، اما بعد رجوع را به همه پدیده‌های آسمانی تکرار شونده و قابل رؤیت تعمیم می‌دهد (ج ۲۴، ص ۱۸۷).

سطح معنایی آیه در دیدگاه مفسرانی مانند طباطبایی، که اعتقاد به طلوع و غروب ستارگان (یا ماه یا خورشید) دارند، نسبت به مفسران گروه نخست فراتر رفته است، چون به اصل معنای واژه «سما»، یعنی آسمان دارای ستارگان، توجه شده است. طبق این دیدگاه، مقصود از «ذات الرجوع» احساس طلوع و غروب ستارگان است. هنگام شب، ستارگان پدیدار می‌شوند و هنگام صبح با طلوع خورشید ستارگان از نظرها پنهان می‌گردند، گویی که دوباره برگشت پیدا کرده‌اند. هر چند دیدگاه این گروه از مفسران بر مفسرانی که رجوع را به معنای باران برداشت کرده‌اند برتری دارد، اما احساس طلوع و غروب به احساس انسان وابسته است و به خاصیت خود آسمان ارتباط ندارد. در شب ستارگان از دید شخص رؤیت و احساس می‌شوند، وگرنه در روز نیز ستارگان در جایگاه خویش قرار دارند. این تفاوت رؤیت ربطی به رجوع آنها ندارد.

دیدگاه مفسرانی همچون صدرالدین شیرازی، که به خاصیت موجود در آسمان و ستارگان تصریح کرده‌اند، بر تمام دیدگاه‌های فوق برتری دارد. هرچند در گذشته به دلیل نبود امکانات و تجهیزات لازم، به طور کامل شرح داده نشده، ولی به طور اجمالی با علم روز موافق و هماهنگ است و با پیشرفت علوم تجربی، مفسران اعجاز علمی آیه را مطرح کرده‌اند.

هر سه دیدگاه برای صدع مصداق گیاه را مطرح کرده‌اند و گروه سوم نیز مصداق چشمه را به این معنا اضافه کرده است. این اظهارنظرها نشان‌دهنده نگرش ابتدایی نسبت به آیه است، زیرا مصادیق مذکور فقط یک بُعد از معنای صدع را، که در حد فهم گذشتگان باقی مانده، نشان می‌دهد. در این دیدگاه، اصل معنای صدع و خصوصیتی که به زمین و ماده اختصاص داشته باشد مدنظر قرار نگرفته و منحصرأً به معنای کنایی صدع اشاره شده است.

در دیدگاه دوم، ارتباط بین سوگندها روشن نیست، اما در دیدگاه اول رابطه قابل فهم و مناسبی بین سوگندها ایجاد شده است. به همین دلیل بر رأی مفسران جدیدتر برتری دارد، زیرا براساس نظر مفسران جدیدتر تناسبی بین رجع و صدع نیست. گرچه رجع خاصیت مرتبط با آسمان است، ولی صدع خاصیت خود زمین نیست و صرفاً نوعی کنایه است. هرچند در دیدگاه سوم رجع به ستارگان اختصاص یافته است و اشتباه دیدگاه دوم ترمیم شده است، ولی همچنان هماهنگی بین رجع و صدع برقرار نشده است.

با تعیین هدف نهایی سوره طارق، صحت دیدگاه چهارم رد می‌شود، زیرا در سرتاسر این سوره، رجع نقش محوری ایفا می‌کند. رجع در آیات مورد نظر نمونه‌ای از رجع محسوس دنیوی و آفاقی است. برگشت‌پذیری اجرام سماوی و شکافته شدن زمین و ریزترین ذرات تحقق پیشگویی قرآن («سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَ فِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّ اللَّهَ الْحَقُّ»؛ فصلت: ۵۳)، است. در این آیه، خبر از شناسایی پدیده‌ها در هستی و درون انسان داده شده که نهایتاً منجر به شناخت حقانیت قرآن می‌شود (برومند، ۱۳۸۴، ص ۲۴۵). رجع آسمان و صدع زمین نیز نمودی از پدیده‌های آفاقی و از مصادیق اعجاز علمی به حساب می‌آیند.

اعجاز علمی قرآن وسیله‌ای است تا قیامت بهتر و بیشتر درک شود، نه اینکه رجع و صدع به قیامت نسبت داده شود. با اثبات اعجاز علمی قرآن از طریق علوم تجربی، حقانیت قرآن و حقانیت پیشگویی قرآن مبنی بر رجع نهایی نفس انسان نیز ثابت می‌شود. از منظر علم امروز، پایان جهان و تغییر و دگرگونی در نظم کنونی و بازگشت به

نقطه آغاز و حالت دود (مهرب) فرضیه‌ای غیرقطعی است که هنوز به قانون علمی تبدیل نشده است (رضایی اصفهانی، بی تا، ص ۲۹۷؛ مسترحمی، ۱۳۹۷، ص ۷۶). چنین فرضیه‌ای را نمی‌توان به آیات قرآن کریم نسبت داد. پیشرفت‌های علمی آینده می‌تواند آن را رد یا تأیید نماید.

دیدگاه برگزیده

چنان‌که گفته شد، دیدگاه برگزیده حالت مناسب را در برقراری ارتباط، نخست، بین سوگندها و سپس، بین سوگندها و پاسخ، می‌بیند؛ لذا با تکیه بر مفهوم واژگانی رجع و صدع، بیان اعجاز علمی، نقش بی‌بدیل هدف نهایی سوره و لزوم برقراری ارتباط بین آیات به اثبات این دیدگاه می‌پردازد. گفتنی است که دیدگاه برگزیده در مقایسه با دیدگاه سوم از دسته دوم، که بهترین نظر بود، نقش مکمل را بر عهده دارد.

۱. مفهوم لغوی واژگان رجع و صدع

رجع به معنای «برگشت و برگرداندن به نقطه آغاز» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۳۴۲؛ خلیل بن احمد، ۱۴۰۹ ق، ج ۱، ص ۲۲۵؛ ابن منظور، ۱۳۸۸ ق، ج ۸، ص ۱۱۴) و «تکرار» آمده است (ابن فارس، ۱۴۰۴ ق، ج ۲، ص ۴۹۰). این برگشت نه تنها مکان بلکه صفت، حالت، فعل و گفتار را نیز در بر می‌گیرد (مصطفوی، ۱۳۹۳، ج ۴، ص ۶۶). در تمامی مشتقات رجع، به نوعی معنای برگشت وجود دارد، مثل «رجعت»، که به معنای «برگشت به دنیا پس از مرگ» است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۳۴۲؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۳۳۴). «ترجیع صوت» نیز به معنای «تکرار پیوسته و پیاپی صدا با آهنگ در تلاوت و آواز» است (ابن فارس، ۱۴۰۴ ق، ج ۲، ص ۴۹۱). واژه «ذات» در آیه حاکی از وجود خاصیتی در آسمان است؛ لذا منظور از «ذات الرجع» صفت و حالتی است که به آسمان اختصاص دارد (سید مرتضی، ۱۴۰۶ ق، ص ۳۶۴). بنابراین، در آیه مورد بحث، رجع آسمان یعنی حرکت اجرام سماوی در مداری خاص و برگشتی دوباره. این حرکت جدا از تصور ابتدایی ثبات ستاره و سیالیت سیاره است، چون اجرام سماوی نقطه ثابتی در عالم ندارند و همگی در مدار خاص خود حرکت می‌کنند. ضمن اینکه در فضا به سمت جاذب کبیر جابه‌جا می‌شوند.

«صدع» در لغت به معنای «شکاف در اجسام سخت و مقاوم» است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۴۷۸) و در تمام مشتقات این کلمه معنای شکافتن وجود دارد. مثلاً، «صدیع» به معنای «صبح» است، چراکه

نور ظلمت را می‌شکافد. واژه «صداع» به معنای «سردرد شدید» است؛ گویی که سر از شدت درد، در حال شکافته شدن است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۴۷۸؛ مصطفوی، ۱۳۹۳، ج ۶، ص ۲۵۴). صدع در آیه مورد بحث اشاره به خاصیت شکاف‌پذیری و تجزیه‌پذیری زمین (به‌عنوان یکی از اجرام آسمانی) دارد. این شکافتن و تجزیه‌پذیری، پودر شدن و شکسته شدن‌ها تا ریزترین ذرات زمین و ماده ادامه دارد. ذرات خردشده هرکدام به‌نوبه خود قابل شکافتن هستند. ریزترین ذرات مواد موجود در طبیعت از قبیل اتم و هسته آن نیز خاصیت شکسته شدن دارند.

۲. اعجاز علمی در دو آیه

در دو آیه ۱۱ و ۱۲، سوگندها در فضایی مطرح شده که مفهوم رجع نهایی و بازگشت نفس انسان به میان آمده است و برای ملموس کردن آن از دو رجع آفاقی و انفسی سود برده است. رجع آسمان و صدع زمین یک بحث علمی است. این آیات نمونه‌ای از آیات دارای دو بعد در قرآن است. فهم گذشتگان از این آیات نسبت به فهم امروزی کاملاً ابتدایی محسوب می‌شود. هرچند فهم امروزی هنوز کامل در تفاسیر راه پیدا نکرده، ولی آرای مفسران جدید مفید و برای تکمیل قابل استفاده است. آیه ۱۱ اشاره به پدیده‌ای دارد که هرگز در زمان پیامبر اکرم (ص) قابل فهم نبوده است. این آیه مانند آیه «كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ» (یس: ۴۰) از مصادیق اعجاز علمی قرآن به شمار می‌رود.

در نجوم، مدار مسیر یک جرم آسمانی است که تحت تأثیر نیروی مرکزگرا (گرانش) به دور جسم دیگری در فضا می‌چرخد (ماتیاس^۱، ۲۰۲۴ م). اجرام سماوی هرچند در فضا جابه‌جا می‌شوند، اما حرکتی که یک جرم سماوی پیرامون دیگری دارد، نسبتاً در مداری خاص است. حرکت هریک از اجرام آسمانی در مدار خود به‌طور منظم و در فواصل زمانی مساوی تکرار می‌شود (آگوستین^۲، ۲۰۲۲ م). بر همین اساس، دانشمندان با محاسبه مدار می‌توانند پیش‌بینی کنند که اجرام آسمانی چه موقع از سال در چه نقطه‌ای واقع شده‌اند و چه اتفاقاتی از جمله کسوف، خسوف، کیفیت مواضع اجرام آسمانی و ... رخ خواهد داد (زرکر^۳ و همکاران، ۲۰۲۴ م؛ میوزیلاک^۴، ۲۰۲۲ م، ص ۱۲۳، زمانی قمشه‌ای، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۲۲۴). هرچه در آسمان بالاتر رویم، این پدیده، یعنی حرکت اجرام

¹ Matthias

² Augustyn

³ Zirker

⁴ Musielak

سماوی در مدارهای خاص، مدام اتفاق می‌افتد و پیوسته در سطوح بالاتر و بزرگ‌تر فضا قابل مشاهده است. پس این یک اصل صادق برای آسمان است.

در ادامه به چند نمونه از این پدیده‌ها اشاره می‌شود. خورشید مانند سایر ستارگان به دور مرکز کهکشان راه شیری می‌چرخد. از آنجاکه سرعت خورشید در مدار خود حدود ۲۰۰ کیلومتر در ثانیه است، حدود ۲۲۵ میلیون سال طول می‌کشد تا یک بار به دور مرکز کهکشان بچرخد (فراکنوی^۱ و همکاران، ۲۰۱۷ م، ص ۸۴۸). زمین در طی یک دوره زمانی یک دور کامل به دور خورشید می‌چرخد و در این گردش هر بار از نقطه خاصی عبور می‌کند. تناوب مداری زمین ۳۶۵.۲۵۶۴ روز متوسط خورشیدی است (کواک^۲، ۲۰۲۱ م، ص ۳۲۶). عطارد هر ۸۸ روز به حداکثر کشیدگی یا جدایی زاویه‌ای خود از خورشید می‌رسد، درحالی‌که زمین کمتر از یک‌چهارم چرخش را کامل کرده، عطارد هر ۱۱۶ روز از زمین سبقت می‌گیرد (فورد^۳، ۲۰۱۴ م، ص ۲۸). مدار زمین محل حرکت زمین است و مدت ۲۳ ساعت و ۵۶ دقیقه و ۳ ثانیه یک بار به دور محور خود می‌چرخد. ماه حدود ۲۷ روز و ۷ ساعت و ۴۳ دقیقه طول می‌کشد تا دوره مداری خود را به دور زمین کامل کند و به همان مکان اول باز گردد (فورد، ۲۰۱۴ م، ص ۲۸). سیارک‌ها^۴ همگی در همان جهت سیارات به دور خورشید می‌چرخند و بیشتر مدارهای آنها در نزدیکی صفحه‌ای است که زمین و دیگر سیارات در آن می‌چرخند. اکثر سیارک‌ها در فاصله‌ای بین مریخ و مشتری قرار دارند و دوره مداری آنها بین ۳/۳ تا ۶ سال است (فراکنوی و همکاران، ۲۰۱۷ م، ص ۴۵۳).

باید توجه داشت هنگامی که «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ» را برگشت اجرام آسمانی معنا کنیم، در صورت اعتقاد به ارتباط بین سوگندها، دیگر عنوان کردن گیاه برای ذات الصدع معنا ندارد. این بی‌معنایی و بلا تکلیفی ذات الصدع با کمک معنای عمیق‌تر آیه و اشاره به پدیده علمی معنادار می‌گردد. صدع قابلیت شکافته شدن مکرر ماده و زمین است. طبیعت زمین این است که تمام اجزایش قابلیت شکسته شدن و شکافتن را دارد، چنان‌که در قرآن آمده است: «كَلَّا إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا دَكًّا» (فجر: ۲۱). این بحث حتی برای عموم مردم عصر حاضر، آن‌گونه که لازم است،

¹ Fraknoi

² Kwok

³ Ford

⁴ Asteroids

روشن نیست و نیاز است مخاطب مقداری آشنایی با علوم جدید داشته باشد تا بتوان آن را شرح داد، تا چه رسد به فهم مردم عصر پیامبر (ص).

در طبیعت زمین، هیچ ماده‌ای وجود ندارد که تجزیه‌پذیر نباشد. زمانی بشر تصور می‌کرد ریزترین چیزها، اتم‌ها هستند و اتم‌ها ذرات ریز تجزیه‌ناپذیر هستند که دیگر شکافته نمی‌شوند. با پیشرفت علم، دانشمندان متوجه شدند اتم‌ها نیز دوباره قابلیت شکسته شدن دارند (کرکلند^۱، مقدمه). اتم شامل سه ذره مختلف الکترون، پروتون و نوترون است. در مرکز اتم، هسته قرار دارد که حاوی پروتون‌ها با بار الکتریکی مثبت و نوترون‌ها با بار الکتریکی خنثی است. این هسته توسط الکترون‌های دارای بار منفی احاطه شده است (اچاوری^۲، ۲۰۱۲ م، صص ۱۶-۱۷؛ کرکلند، ۲۰۰۷ م، صص ۷-۸). الکترون‌ها به دور هسته اتم در حرکت هستند. حرکت الکترون‌ها دور هسته ابرهای الکترونی را می‌سازد (کرکلند، ۲۰۰۷ م، صص ۷-۸). در هسته اتم، انرژی بسیار زیادی وجود دارد که باعث می‌شود اجزای هسته در کنار یکدیگر باقی بمانند. این انرژی هنگامی که پیوند بین اجزای هسته شکسته شود، آزاد می‌گردد. در شکاف هسته‌ای^۳، هسته یک اتم به دو یا چند هسته کوچک‌تر تقسیم می‌شود و بر طبق قانون بقای جرم و انرژی $(E=mc^2)$ ماده و انرژی را می‌توان به یکدیگر تبدیل کرد (بودنسکی^۴، ۲۰۰۴ م، ص ۱۲۵؛ کرکلند، ۲۰۰۷ م، ص ۱۳). بنابراین، اگر ذرات پرانرژی به هسته اتم عناصر سنگینی مانند اورانیوم برخورد کند، نوترون‌ها و پروتون‌های درون هسته تعادل خود را از دست داده و مقدار بسیاری انرژی هسته‌ای نگه‌دارنده هسته اتم در حالت تعادل آزاد می‌شود. در این فرایند، هسته اتم، به دلیل جدا شدن تعدادی نوترون، سبک‌تر می‌شود. نوترون حاصل از شکافت هسته واکنش زنجیره‌ای شکافت را ادامه می‌دهد و نوترون‌های به‌دست‌آمده از شکافت باعث به وجود آمدن شکافت‌های جدید شده و نوترون‌های حاصل دوباره در شکافت‌های بعدی شرکت می‌کنند. این عمل می‌تواند به صورت زنجیره‌ای ادامه یابد (اشکوری و روزبهانی، ۱۳۸۴، صص ۲۳-۲۴). انرژی به‌دست‌آمده از شکافت هسته‌ای همین انرژی هسته‌ای امروزی است. آنچه زمینه‌ساز انرژی هسته‌ای شده این خاصیت شکافندگی ماده و

1 Kirkland

2. Echavarri

3. Nuclear fission

4 Bodansky

صدع زمین است. خداوند این قابلیت را در زمین و مواد آن قرار داده که هرچه شکسته و پودر شود باز هم خاصیت شکسته شدن دارد. عبارت «وَالْأَرْضِ ذَاتِ الصَّدْعِ» بیان این مطلب به‌طور کلی است.

۳. توجه به هدف نهایی سوره و ارتباط آیات

پیام و هدف اصلی سوره طارق تذکر به رجع نهایی و بازگشت نفس است. این سوره از دو دسته آیات حفظ نفس و رجع نفس تشکیل شده است. دسته اول (آیات ۱-۴) درباره حفظ نفس سخن می‌گوید. نفس معدوم نشده، باقی است و برگشت دارد. خدایی که توانایی حفظ آسمان‌ها را دارد می‌تواند نفس انسانی را با تمام تغییراتش حفظ کند (برومند، ۱۳۸۸، ص ۴۹). در دسته دوم (آیات ۵-۱۷) برگشت‌پذیری نفوس مطرح می‌شود. در این مجموعه از آیات، به دلیل رجع نفس و عملکرد مخالفان، دو زیر مجموعه ایجاد می‌شود: (۱) آیات پنجم تا چهاردهم و (۲) آیات پانزدهم تا هفدهم. به دلیل نمونه بودن و رابطه مصداقی آیات پنجم تا هفتم و یازدهم تا چهاردهم با پیام اصلی سوره، یعنی آیات هشتم تا دهم این سوره، به سه قسمت تقسیم می‌شود. در قسمت اول (۵-۷)، خداوند نمونه‌ای از رجع ملموس و محسوس دنیوی، یعنی ورود به صورت نطفه و خروج انسان به صورت جنین از رحم مادر، را متذکر شده است. در قسمت دوم (۸-۱۰)، خداوند بدین وسیله می‌خواهد قدرت خود را بر رجع نهایی یادآوری کند. انسان پس از خروج از قبر به سبب مختار بودن در دنیا با ثمره اعمال خود مواجه می‌شود (برومند، ۱۳۸۸، ص ۵۲). و در قسمت سوم سوره (۱۱-۱۴)، بار دیگر، نمونه‌ای از رجع، این بار آفاقی، با ذکر رجع اجرام سماوی در مدارها و شکسته شدن هسته اتم، بیان شده است. دسته دوم آیات (۱۵-۱۷)، عملکرد مخالفان در برابر قرآن، یعنی کید و مکر آنان و مکر متقابل الهی و سنت تمهیل و امهال به عنوان برگشت مکر، بیان گردیده است (برومند، ۱۳۸۸، ص ۵۲). بر این اساس، بین سوگندها تناسب و رابطه برقرار می‌شود، یکی در سطح آسمان و دیگری در سطح زمین: در آسمان درباره هرچه بزرگ‌تر شدن اجرام و در زمین درباره هرچه ریزتر شدن مواد. هرچه از آسمان بالاتر رفته و در فضایی بزرگ و بزرگ‌تر قرار بگیریم، همچنان، رجع صادق است و هرچه زمین بیشتر شکسته شود و ریزتر گردد، ولو به ذرات ریز اتم‌ها برسیم، باز هم قابلیت شکسته شدن وجود دارد و صدع صادق است. این تجزیه‌پذیری همچنان ادامه دارد. ذات الصدع اشاره به طبیعتی مربوط به خود زمین است، چنان‌که در ذات الرجع اشاره به طبیعتی در خود آسمان دارد. این

دو سوگند از مصادیق اعجاز علمی به شمار می‌آیند. اینک می‌توان عالمانه و محققانه به زیبایی و استحکام کلام الهی پی برد.

رابطه سوگندها با پاسخ آنها

اکنون پس از بیان ارتباط‌های ابتدایی و عمیق سوگندها، این پرسش همچنان باقی است که رابطه سوگندها و پاسخ سوگندها چگونه است؟ برای پاسخ به این پرسش، لازم است مرجع ضمیر «ه» در «إِنَّهُ لَقَوْلُ فَصْلٍ» به‌طور دقیق مشخص گردد. مفسران دسته اول، به این دلیل که میان سوگندها با یکدیگر هماهنگی برقرار نکرده‌اند، نتوانسته‌اند رابطه سوگندها با پاسخ سوگندها را بیان کنند. بدین ترتیب، آرای آنها کنار گذاشته می‌شود و تنها آرای مفسران دسته دوم بررسی و تحلیل می‌شود.

در دیدگاه اول از دسته دوم، مفسران رجوع و صدع را به معنای سوگند به بارش باران و رویش گیاه در نظر گرفته‌اند. آنان در مورد مرجع ضمیر در آیه ۱۳ به سه گروه تقسیم شده‌اند. برخی ضمیر «ه» را به رجوع و بازگشت انسان در «إِنَّهُ عَلَى رَجْعِهِ لَقَادِرٌ» ربط داده‌اند؛ یعنی آنچه در مورد بازگشت انسان و آخرت ذکر گردید بیانی قاطع است که حق را از باطل جدا می‌کند و بارش باران و رویش گیاهان مثال عینی برای برگشت به قیامت است (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۳۰، ص ۹۵؛ طوسی، بی تا، ج ۱۰، ص ۳۲۶؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۳۱، ص ۱۲۲). در حقیقت، این دو سوگند اشاره‌ای است به احیای زمین‌های مرده به وسیله باران، که قرآن بارها آن را به‌عنوان دلیلی بر رستاخیز ذکر کرده است، مانند آیه «وَأَحْيَيْنَا بِهِ بَلْدَةً مَّيْتًا كَذَلِكَ الْخُرُوجُ» (ق: ۱۱) (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۶، ص ۳۷۳). اکثر مفسران ضمیر «ه» را به قرآن برمی‌گردانند، چراکه قرآن بین حق و باطل جدایی ایجاد می‌کند (برای نمونه، نک سمرقندی، ۱۴۱۶ ق، ج ۳، ص ۵۶۹؛ خطیب، ۱۴۲۴ ق، ج ۱۶، ص ۱۵۲۴؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰ ق، ج ۳۰، ص ۲۳۷). در رابطه با ارجاع ضمیر، مفسران شیعه به حدیثی از امام علی (ع) یا امام صادق (ع) (برای نمونه، نک طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۷۱۶) و مفسران غیرشیعه به حدیث امام علی (ع) استناد جسته‌اند (برای نمونه، نک مراغی، بی تا، ج ۳۰، ص ۱۱۸). دلیل دیگری که بعضی قرآن را به‌عنوان مرجع در نظر گرفته‌اند این است که در آیات قرآن از قیامت خبر داده است (نک: ابوالسعود، ۱۹۸۳ م، ج ۹، ص ۱۴۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۶، ص ۳۷۳). بعضی هم مانند

سید قطب (۱۴۲۵ ق) مرجع ضمیر را رجعت یا قرآن تلقی کرده‌اند که فیصله و تمیزدهنده است، سخنی که به هر شک و شبهه‌ای پایان می‌دهد و آسمان دارای برگشت و زمین دارای شکاف شاهد این امر است (ج ۶، ص ۳۸۸۰). در دیدگاه دوم، مفسران (به‌خصوص مفسران جدیدتر) رجع را طلوع و غروب اجرام سماوی و صدع را رویش گیاهان و پاسخ سوگند را قرآن یا قرآن و رجع در نظر گرفته‌اند (برای نمونه، نک طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۲۰، ص ۲۶۱؛ قرشی، ۱۳۷۵، ج ۱۲، ص ۱۸۱). مثلاً، طباطبایی (۱۳۹۰ ق) مناسبت سوگند به رجع و صدع را برگشت بعد از مرگ و خروج از قبرها می‌داند. وی در ترجیح وجه بازگشت ضمیر به قرآن می‌گوید:

قسم به آسمان و زمین با چنین ویژگی که قرآن سخن جداکننده میان حق و باطل است و سخنی نیست که تهی از جدیت نباشد. آنچه که را حق بداند بدون شک حق است و آنچه را که باطل بداند بدون تردید، باطل است. پس، خبر قیامت و بازگشت حق است و در آن شکی نیست. (ج ۲۰، ص ۲۶۱)

سپس در بحث روایی به کلام امام صادق (ع) در این باره استناد می‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۲۰، ص ۲۶۲).

در دیدگاه سوم، مفسران رجع را حرکت اجرام سماوی در مدارهای خاص و صدع را رویش گیاهان و چشمه‌ها و پاسخ سوگند را قرآن یا قرآن و معاد در نظر گرفته‌اند و درمورد برگشت ضمیر به قرآن، به کلام حضرت علی (ع) یا امام صادق (ع) استناد کرده‌اند (برای نمونه، نک صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶، ج ۷، ص ۳۴۹؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۳۱۴؛ شاه‌عبدالعظیمی، ۱۳۶۳، ج ۱۴، ص ۱۴۹). مثلاً، صدرالدین شیرازی (۱۳۶۶) ابتدا ضمیر را به قرآن برمی‌گرداند و در این باره از حدیثی از امام صادق (ع) بهره می‌برد و بعد از آن می‌گوید بعید نیست مرجع ضمیر قیامت باشد، زیرا در آن روز صاحب حق از صاحب باطل جدا می‌شود و قیامت یوم‌الفصل است و آخرت سرای جدایی، تمیز و افتراق (ج ۷، ص ۳۵۲).

در دیدگاه اول، نگاه مفسران معتقد به باران و گیاه بودن سوگندها و قیامت بودن، پاسخ سوگند، رابطه‌ها کاملاً هماهنگ و متناسب است. اشکال این دیدگاه این است که چنین معنایی قدیمی و ابتدایی است. گروهی دیگر از معتقدان به این دیدگاه، گرچه ضمیر و پاسخ سوگند را به قرآن برگردانده‌اند، اما علت و چرایی ارتباط میان قرآن و بارش و رویش گیاهان را به‌طور روشن تبیین نکرده‌اند. مفسران دیدگاه دوم و سوم، با وجود اینکه مرجع ضمیر را قرآن یا قیامت دانسته‌اند، ولی بین رجع آسمان و صدع زمین تناسبی برقرار نکرده‌اند و رابطه سوگندها و پاسخ را به‌طور روشن بیان نکرده‌اند.

باید توجه داشت ضمیر در «إِنَّهُ لَقَوْلُ فَصْلٍ» به قرآن برمی گردد. در نتیجه این بازگشت، رابطه میان دو سوگند و پاسخ آنها نیز برقرار و روشن می شود. قرآن سخنی جدی، نهایی و حق است و فاصله انداز و ممیز بین حق و باطل است. با این نگاه، رابطه سوگندها و پاسخ سوگند اثبات حقانیت قرآن و اعجاز علمی قرآن است. به تعبیر دیگر، قرآنی که در آن زمان که هنوز بشر به رشد علمی نرسیده از این دو پدیده آسمان و زمین خبر داده و به نوعی پیشگویی کرده، همین قرآن و همین «قَوْلُ فَصْلٍ» اگر در مورد قیامت و رجع نفس هم خبر دهد و پیشگویی کند، حتماً صادق است. بدین ترتیب، زیبایی سخن امام صادق (ع) در برقراری ارتباط سوگندها و پاسخ آنها هم آشکار می شود. از آنجاکه اهل زمان امام (ع) کشش عقلی لازم را برای فهم رجع آسمان و صدع زمین نداشته اند، امام (ع) فقط اشاره ای کرده و توضیح بیشتری نداده اند. اجمالاً فهمانده اند که بحث فراتر از بازگشت ضمیر به رجع است.

بی شک اگر مرجع ضمیر در «إِنَّهُ لَقَوْلُ فَصْلٍ» قرآن در نظر گرفته شود، رجع را نیز پوشش می دهد؛ چون قرآن بحث رجع را بیان کرده است. ذات الصدع مثل ذات الرجع دلیلی بر اثبات حقانیت قرآن است. با استفاده از همین دو سوگند حقانیت و جدی بودن قرآن مشخص می شود. قرآن حق است و جداکننده میان حق و باطل است. خداوند، با آوردن دو نمونه از پدیده هایی که به هیچ وجه در گذشته قابل فهم نبوده، در پی اثبات حقانیت قرآن است. آسمان دارای رجع و زمین دارای صدع دو پدیده علمی است که در زمان پیامبر (ص) قابل تصور نبوده و در زمان حاضر، از رهگذر پیشرفت علوم تجربی، می توان حق بودن قرآن را درک کرد. قرآن در گذشته این موضوع را مطرح کرده و اکنون علم به آن دست یافته است. پس قرآن قول فصل، سخنی جدی و جداکننده حق از باطل است. معنای «وَمَا هُوَ بِالْهَزْلِ» نیز در همین راستاست؛ پیام قرآن جدی است و این کلام را با سخنان پوچ و بیهوده ای که دیگران بر زبان جاری می کنند نمی توان مقایسه نمود. این تکیه بر هزل نبودن از آنجاست که آنها مصمم بودند توجیه کنند که قرآن کلامی پوچ و آورنده آن معجون و شاعر است.

نتیجه گیری

با توجه به تناسب سوگندها و پاسخ آنها، آیات یازدهم تا سیزدهم سوره طارق بیانگر دو نوع برداشت است: یک برداشت سطحی، پایین و متناسب با زمان نزول است و برداشت دیگر عمیق تر، بالاتر و متناسب با عصر امروز. فهم عمیق تر درباره رجع آسمان و صدع زمین از یک سو موهون رشد علوم تجربی و از سوی دیگر، در گرو اعمال تفسیر

ترتیبی روشمند بر سوره طارق و تبیین ارتباط آیات آن و مفهوم لغوی واژگان رجع و صدع است. در این نگاه، رجع به حرکت اجرام سماوی در مدار خود و صدع به قابلیت تجزیه‌پذیری زمین، ماده و انرژی هسته‌ای مرتبط است. ضمیر در آیه «إِنَّهُ لَقَوْلُ فَصْلٍ» به قرآن برمی‌گردد، چون هم از پشتوانه روایی برخوردار است و هم رجع نفس را پوشش می‌دهد. این پوشش معنایی بدین صورت است که قرآنی که درمورد رجع آسمان و صدع زمین به‌گونه‌ای سخن گفته که بشر امروز قابلیت فهم آن را دارد اخبارش درباره قیامت و رجع نفس انسان نیز فصل الخطاب است.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

سپاسگزاری

این مقاله براساس آرای تفسیری زنده‌یاد دکتر محمدحسین برومند، دانشیار دانشگاه یزد، و با تکمیل داده‌های درسی و دانشجویی ایشان تدوین شده است. خداوند رحمت خویش را بر ایشان سرازیر کند.

منابع

آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. دارالکتب العلمیه. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی. (۱۴۲۲ ق). زادالمسیر فی علم التفسیر. دارالکتب العربی. ابن عاشور، محمدطاهر. (۱۴۲۰ ق). تفسیر التحریر و التنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور. مؤسسة التاریخ العربی. ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴ ق). معجم مقاییس اللغة. (هارون، عبد السلام محمد، محقق). مکتب الإعلام الإسلامی.

ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۳۸۸ ق). لسان العرب. دار صادر. ابوالسعود، محمد بن محمد. (۱۹۸۳ م). تفسیر ابی السعود (ارشاد العقل السلیم الی مزیای القرآن الکریم). دار إحياء التراث العربی.

ابوحیان، محمد بن یوسف. (۱۴۲۰ ق). البحر المحیط فی التفسیر. دارالفکر. اشکوری، عبدالمجید؛ و روزبهانی، محمدعلی. (۱۳۸۴). ایران و انرژی هسته‌ای. مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.

- برومند، محمدحسین. (۱۳۸۴). نقد و بررسی روش‌های تبیین حقانیت قرآن. عرش اندیشه.
- برومند، محمدحسین. (۱۳۸۸). نقد آرای مفسران درباره مفهوم آیه «يُخْرِجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَ التَّرَائِبِ». پژوهش‌های قرآن و حدیث، ۴۲(۱)، ۴۳-۵۶.
- بقاعی، ابراهیم بن عمر. (۱۴۲۷ ق). نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور. دارالکتب العلمیه.
- بهرام محمدیان، محی‌الدین. (۱۳۸۴). سوگندهای قرآن. پیام جاویدان، ۸، ۱۰۵-۱۳۴.
- پانی‌پتی، ثناءالله. (۱۴۱۲ ق). التفسیر المظهری. مکتبه رشديه.
- ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۸ ق). تفسیر الثعالبی المسمى بالجواهر الحسان فی تفسیر القرآن. دار إحياء التراث العربی.
- ثقفی تهرانی، محمد. (۱۳۹۸ ق). روان جاوید در تفسیر قرآن مجید. برهان.
- حائری طهرانی، علی. (۱۳۳۸). مقتنیات الدرر. دار الکتب الإسلامیه.
- حسینی همدانی، محمد. (۱۴۰۴ ق). انوار درخشان در تفسیر قرآن. لطفی.
- خطیب، عبدالکریم. (۱۴۲۴ ق). التفسیر القرآنی للقرآن. دارالفکر العربی.
- خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ ق). کتاب العین. هجرت.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ق). مفردات ألفاظ القرآن. دار الشامیه.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی. (بی‌تا). قرآن و علوم تجربی. نسیم حیات.
- زمانی قمش‌ای، علی. (۱۳۸۷). هیئت و نجوم اسلامی. مؤسسه امام صادق (ع).
- زمرخشی، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ ق). الکشاف عن حقایق غوامض التنزیل و عیون الاقاول فی وجوه التأویل. دارالکتاب العربی.
- سمرقندی، نصر بن محمد. (۱۴۱۶ ق). تفسیر السمرقندی المسمى بحر العلوم. دار الفکر.
- سید قطب. (۱۴۲۵ ق). فی ظلال القرآن. دارالشروق.
- سید مرتضی، محمد بن حسین. (۱۴۰۶ ق). تلخیص البیان فی مجازات القرآن. دارالاضواء.

سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. (۱۴۰۴ ق). الدر المنثور فی التفسیر بالماثور. کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی (ره).

شاه عبدالعظیمی، حسین. (۱۳۶۳). تفسیر اثنی عشری. میقات.

شوکانی، محمد. (۱۴۱۴ ق). فتح القدير. دار ابن كثير.

صادقی تهرانی، محمد. (۱۴۰۶ ق). الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة. فرهنگ اسلامی.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم. (۱۳۶۶). تفسیر القرآن الکریم (صدرا). قم.

طالقانی، محمود. (۱۳۶۲). پرتویی از قرآن. شرکت سهامی انتشار.

طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۹۰ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. ناصر خسرو.

طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری). دارالمعرفة.

طریحی، فخر بن محمد. (۱۳۷۵). مجمع البحرین. مرتضوی.

طنطاوی، سید محمد. (۱۹۹۷ م). التفسیر الوسیط للقرآن الکریم. نهضة مصر.

طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. دار إحياء التراث العربی.

طیب، عبدالحسین. (۱۳۶۹). اطبیب البیان فی تفسیر القرآن. اسلام.

فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق). التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب). دار إحياء التراث العربی.

فضل الله، محمد حسین. (۱۴۱۹ ق). من وحی القرآن. دار الملائک.

فیض کاشانی، محمد بن مرتضی. (۱۴۱۵ ق). تفسیر الصافی. مکتبة الصدر.

قاسمی، جمال الدین. (۱۴۱۸ ق). تفسیر القاسمی المسمی محاسن التأویل. دارالکتب العلمیة.

قرشی بنابی، علی اکبر. (۱۳۷۵). تفسیر احسن الحدیث. بنیاد بعثت.

قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴). الجامع لأحكام القرآن. ناصر خسرو.

قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۳). تفسیر القمی. دارالکتاب.

کاشانی، فتح الله بن شکرالله. (بی تا). منهج الصادقین فی إلزام المخالفین. کتابفروشی اسلامیة.

- ماوردی، علی بن محمد. (بی تا). النکت و العیون تفسیر الماوردی. دار الکتب العلمیه.
- مدرسی، محمدتقی. (۱۴۱۹ ق). من هدی القرآن. دار محبى الحسین.
- مراغی، احمد مصطفی. (بی تا). تفسیر المراغی. دار الفکر.
- مسترحمی، عیسی. (۱۳۹۷). مطالعه تطبیقی مدل‌های آغاز آفرینش از منظر قرآن و کیهان‌شناسی، رهیافت‌هایی در علوم قرآن و حدیث، ۵۰(۱)، ۶۷-۷۹. <https://doi.org/10.22067/naqhs.v50i1.47107>
- مصطفوی، حسن. (۱۳۹۳). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. مرکز نشر آثار علامه المصطفوی.
- مقیاسی، حسن؛ و فراهانی، سمیرا. (۱۴۰۲). بررسی معناشناختی اسلوب کنایه در ترجمه‌های قرآن کریم (مطالعه موردی جزء سی‌ام قرآن کریم). پژوهش‌های معناشناختی متون ادبی، ۱۱(۱)، ۹۱-۱۰۷.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. دارالکتب الاسلامیه.
- مهرآبادی، رضا. (۱۳۹۹). بررسی ارتباط آیات سوره طارق. مطالعات علوم اسلامی انسانی، ۶(۲۴)، ۱۳۰-۱۳۸.
- میدانی، عبدالرحمن. (۱۳۶۱). معارج التفکر و دقائق التدبیر. دارالقلم.
- همتی، محمدعلی. (۱۴۰۳). معنای «رجع» در آیه ۱۱ سوره طارق در تفاسیر و ترجمه‌های فارسی و لاتین. پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۰(۱)، ۱۶۳-۱۸۶. <https://doi.org/10.22091/ptt.2023.9506.2242>

References

- Abu al-Saud, M. (1983). *Tafsir Abi al-Sa'ud (Irshad al-'aql al-salim ila mazaaya al-Qur'an al-karim)*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Abu Hayyan, M. (1999). *Al-Bahr al-muhit fi al-tafsir*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Ahmad, K. (1988). *Kitab al-'ayn*. Hijrat. [In Arabic].
- Alusi, M. (1994). *Ruh al-ma'ani fi tafsir al-Qur'an al-'azim wa al-sab' al-mathani*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Ashkevari, A. M., & Rozbehani, M. A. (2005). *Iran va energi-yi hasteyi*. Markaz-i Pazhouhesh-hayi Islami-yi Sada va Sima-yi Jomhouri-yi Islami-yi Iran. [In Persian].
- Bahram Mohammadiyan, M. D. (2005). Sogandha-yi Qur'an. *Payam-i Javidan*, 8, 105-134. [In Persian].
- Baqaei, I. (2006). *Nazm al-durar fi tanasub al-aayat wa al-suwar*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Bodansky, D. (2004). *Nuclear Energy*. Springer.
- Boromand, M. H. (2005). *Naqd va barraasi-yi ravish-hayi tabyeen-i haqqaniyat-i Qur'an*. Arsh-i Andishe. [In Persian].
- Boromand, M. H. (2009). A critical analysis of commentators' views concerning the concept of the Quranic verse "yakhruju min bayni's sulbi wat tara'ib". *Quranic Sciences and Tradition*, 42(1), 43-56. [In Persian].
- Echavarri, L. E. (2012). *Nuclear energy today (2)*. Organization for Economic Co-operation and Development (OECD).
- Fadlallah, M. H. (1998). *Min wahy al-Qur'an*. Dar al-Malak. [In Arabic].
- Fakhr Razi, M. (2000). *Al-Tafsir al-kabir (Mafatih al-ghayb)*. Dar Ihya Turath al-Arabi. [In Arabic].

- Fayz Kashani, M. (1995). *Tafsir al-safi*. Maktabat al-Sadr. [In Arabic].
- Ford, D. (2014). *The observer's guide to planetary motion*. Springer.
- Fraknoi, A., Morrison, D., & Wolff, S.C. (2017). *Astronomy2e*. XanEdu Publishing Inc.
<https://www.teachastronomy.com/textbook>
- Haeiri Tehrani, A. (1959). *Muqtaniyat al-durar*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Hemati, M. (2024). The meaning of raj' in verse eleven of the al-Tariq Chapter in Persian and English exegeses and translations. *Comparative Interpretation Research*, 10(1), 163-186. <https://doi.org/10.22091/ptt.2023.9506.2242>. [In Persian].
- Husayni Hamadani, M. (1983). *Anwar-i derakhshan dar tafsir-i Qur'an*. Lofti. [In Persian].
- Ibn al-Jawzi, A. R. (2001). *Zad al-masir fi 'ilm al-tafsir*. Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Ashour, M. T. (1999). *Tafsir al-tahrir wa al-tanwir al-ma'ruf bi-tafsir Ibn 'Ashour*. Muassasat al-Tarikh al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Faris, A. (1983). *Maqayis al-lughah*. (H. Abd al-Salam Muhammad, Ed.). Maktab al-Ilaam al-Islami. [In Arabic].
- Ibn Manzur, M. (1968). *Lisan al-'Arab*. Dar Sadir. [In Arabic].
- Impey, C. D. (n.d.). *Early observations of comets*. Teachastronomy.
- Kashani, F. (n.d.). *Minhaj al-Sadiqayn fi ilzam al-mukhalifin*. Kitabfurushi-yi Islamiyyah. [In Arabic].
- Khatib, A. K. (2003). *Al-Tafsir al-Qur'ani lil-Qur'an*. Dar al-Fikr al-Arabi. [In Arabic].
- Kirkland, K. (2007). *Atoms and materials*. Facts On File.
- Kwok, S. (2021). *Our place in the universe-II*. Springer.
- Leblanc, F. (2011). *An introduction to stellar astrophysics*. Wiley.
- Makarem Shirazi, N. (1992). *Tafsir namooneh*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].

- Maraghi, A. M. (n.d.). *Tafsir al-Maraghi*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Mawardi, A. (n.d.). *Al-Nakt wa al-'uyun tafsir al-Mawardi*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Meghyasi, H., & Farahani, S. (2023). A semantic study of irony style in translations of the Holy Quran: A case study of the 30th juz' of the Holy Quran. *Semantic Studies in Literary Texts*, 1(1), 91-107. [In Persian].
- Mehrabadi, R. (2020). Barrisi-yi irtebat-i aayat-i sura-yi Tariq. *Mutaliat-i Ulum-i Islami-yi Insani*, 6(24), 130-138. [In Persian].
- Meydani, A. R. (1982). *Ma'arij al-tafakkur wa daqa'iq al-tadabbur*. Dar al-Qalam. [In Arabic].
- Meyer, M., Kobayashi, T., Nakano, S., & Green, D. W. E. (2021). Comet 12P/Pons-Brooks: Identification with comets C/1385 U1 and C/1457 A1. *The International Comet Quarterly*.
- Modarresi, M. T. (1998). *Min huda l-Qur'an*. Dar Muhibbi al-Husayn. [In Arabic].
- Mostarhami, S. I., & Mooadaf, S. R. (2018). A comparative study of the original models of creation from the Qur'anic and cosmological perspective. *Quran and Hadith Studies*, 50(1), 67-79. <https://doi.org/10.22067/naqhs.v50i1.47107>. [In Persian].
- Murtada, M. (1985). *Talkhis al-bayan fi majazat al-Qur'an*. Dar al-Adwa. [In Arabic].
- Musielak, D. (2022). *Leonhard Euler and the foundations of celestial mechanics*. Springer.
- Mustafawi, H. (2014). *Al-Tahqiq fi kalimat al-Qur'an al-karim*. Markaz-i Nashr-i Asar-i al-Allamah al-Mustafawi. [In Arabic].
- Panipati, S. (1991). *Al-Tafsir al-mazhari*. Maktabat Rushdiyyah. [In Arabic].
- Qarashi Binaie, A. A. (1996). *Tafsir ahsan al-hadith*. Bunyad-i Bethat. [In Persian].

- Qasimi, J. D. (1997). *Tafsir al-Qasimi al-musamma mahasin al-ta'wil*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Qommi, A. (1984). *Tafsir al-Qommi*. Dar al-Kitab. [In Arabic].
- Qurtubi, M. (1985). *Al-Jami' li-ahkam al-Qur'an*. Nasir Khosro. [In Arabic].
- Qutb, I. H. (2004). *Fi zilal al-Qur'an*. Dar al-Shuruq. [In Arabic].
- Ragheb Isfahani, H. (1991). *Mufradat al-faz al-Qur'an*. Dar al-Shamiyyah. [In Arabic].
- Rezaie, Isfahani, M. A. (n.d.). *Qur'an va 'ulum-i tajrubi*. Nasim-i Hayat. [In Persian].
- Sadeqi Tehrani, M. (1985). *Al-Furqan fi tafsir al-Qur'an bi-l-Qur'an wa al-sunnah*. Farhang-i Islami. [In Arabic].
- Samarqandi, N. (1995). *Tafsir al-Samarqandi al-musamma bahr al-'ulum*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Shah Abd al-Azimi, H. (1984). *Tafsir Ithna 'Ashari*. Miqat. [In Persian].
- Shirazi, S. M. (Mulla Sadra). (1987). *Tafsir al-Qur'an al-karim (Sadra)*. Qom. [In Arabic].
- Showkani, M. (1993). *Fath al-qadir*. Dar Ibn Kathir. [In Arabic].
- Stephenson, F.R., Zirker, J.B., & Houtgast, J. (2025, March 25). *Eclipse*. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/science/eclipse>.
- Suyuti, A. R. (1983). *Al-Durr al-manthur fi al-tafsir bi al-ma'thur*. Kitabkhane-yi Umumi-yi Ayatollah Marashi Najafi (RA). [In Arabic].
- Tabari, M. (1991). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an (Tafsir al-Tabari)*. Dar al-Marifah. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Nasir Khosro. [In Arabic].
- Tabataba'ii, M. H. (1970). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Alami lil-Matbuaat. [In Arabic].

- Taleqani, M. (1983). *Partovi az Qur'an*. Sherkat-i Sahami-yi Intisharat. [In Persian].
- Tantawi, M. (1997). *Al-Tafsir al-wasit lil-Qur'an al-karim*. Nehdat Misr. [In Arabic].
- Tayyib, A. H. (1990). *Atyab al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Islam. [In Arabic].
- Thaalibi, A. R. (1997). *Tafsir al-Tha'alibi al-musamma bi al-jawahir al-hisan fi tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Thaqafi Tehrani, M. (1978). *Ravan-i javid dar tafsir-i Qur'an-i majid*. Borhan. [In Persian].
- The Editors of Encyclopaedia Britannica (2024, December 1). *Orbit*. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/science/orbit-astronomy>
- The Editors of Encyclopaedia Britannica. (2022, December 9). *Periodic motion*. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/science/periodic-motion>.
- Turaihi, F. (1996). *Majma' al-bahrayn*. Murtadawi. [In Arabic].
- Tusi, M. (n.d.). *Al-Tibyan fi tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Zamakhshari, M. (1986). *Al-Kashshaf 'an haqa'iq ghawamid al-tanzil va 'uyun al-aqawil fi wujuh al-ta'wil*. Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic].
- Zamani Qomsheie, A. (2008). *Heiat va nujum-i Islami*. Muassasa-yi Imam Sadiq (AS). [In Persian].